

ВИНИКНЕННЯ ІДЕЇ ГАРАНТІЇ ЯК СПОСОБУ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ У РИМСЬКОМУ ПРИВАТНОМУ ПРАВІ

Наукові праці МАУП, 2008, вип. 1(17), с. 293–296

Розглядаються законодавство й право Стародавнього Риму, що суттєво вплинуло на сучасну юридичну думку. Аналізуються основні положення римського права.

Сучасна система забезпечення зобов'язань у головних своїх рисах сформувалася ще у Стародавньому Римі. Тому при дослідженні сучасних інститутів, що існують в юридичній галузі, доцільно звернутися до аналізу принципів положень, вироблених свого часу у римському приватному праві.

Закони XII таблиць передбачали здебільшого можливість впливу на боржника. Звичайно позбавлення волі могло бути істотною загрозою для інтересів боржника, тому воно мало стимулювати його до належного виконання зобов'язань. Однак це могло бути не вигідним також і для кредитора. Адже таблиця III.4 Законів XII таблиць передбачала, що під час ув'язнення боржник харчується за свої кошти, але якщо у нього немає коштів, то кредитор повинен видавати в'язню по фунту борошна на день (при бажанні він міг видавати і більше, але не менше). Тобто на кредитора, який помістив несправного боржника до в'язниці, лягав обов'язок утримувати ув'язненого, а отже, він зазнавав додаткових витрат. Ці витрати кредитор міг компенсувати шляхом стягнення додаткової суми з боржника. Проте, якщо боржник був неспроможним заплатити основний борг, то і на додаткові компенсації з його боку годі було сподіватись.

Окрім цього, Закони XII таблиць фактично не передбачали інших засобів впливу на несправного боржника [2, 152–158]. Винятком можна вважати хіба що не дуже чітку згадку про можливість договору самозакладу (очевидно, під забезпечення боргу), що міститься у таблиці VI.1 Законів XII таблиць. Проте після того, як законом Петелія 326 р. до н. е. було заборонено брати боржників

у кабалу, ця форма забезпечення зобов'язання почала втрачати значення [3, 562].

Однак інформація, яка міститься у Законах XII таблиць, попри всю їх авторитетність, не є вичерпною. Звернення до додаткових джерел і врахування даних традиції дає можливість встановити наявність інших, менш згадуваних у юридичній романістичній літературі способів забезпечення зобов'язань у ранньому римському праві.

Зокрема, можна припустити, що досить поширеним у Стародавньому Римі був інститут заручництва, суть якого полягала в тому, що боржник надавав замість себе заручника — особу, що вважалася боржником кредитора, доки обов'язок не буде виконаний. Однак відомостей про початкові етапи формування цього засобу забезпечення зобов'язань вкрай мало, а тому встановити повністю його характерні риси неможливо [5, 383].

Оскільки наведені заходи не забезпечували достатньою мірою виконання зобов'язань у натурі, то вже у римському праві періоду Республіки почали запроваджувати інші засоби, спрямовані на забезпечення інтересів кредитора. Наприклад, шляхом виокремлення спеціального майна або грошової суми, за рахунок яких могло бути виконане стягнення боргу; шляхом притягнення додаткового боржника, платоспроможність якого не викликала сумнівів, та ін.

Важливе значення для формування засад забезпечення зобов'язань мало зростання уваги до категорії природного права, яке у трактуванні римських юристів того часу виглядає як ідеальне право, котре встановлене природним розумом (вищим розумом), а тому є справедливим,

незмінним і загальним для всіх людей (Дигести Юстиніана — 1.1.1.3; 50.17.32; 1.1.11; 4.5.8).

Таке розуміння природного права істотно позначилося на трактуванні природи і характеру зобов'язань.

Еволюція простежується в самому визначенні поняття зобов'язань. Так, якщо в період раннього (цивільного) римського права зобов'язання визначалися як “юридичні кайдани, котрими ми skutі необхідністю щось зробити відповідно до законів нашої держави” [6, 235], то в період найвищого підйому римського права, тобто в добу принципату, відомий правознавець Павло дає інше визначення: “Сутність зобов'язань полягає не в тому, щоб зробити щось нашим, а в тому, щоб зв'язати іншого обов'язком щось дати нам або зробити чи надати” (Дигести Юстиніана — 44.7.3).

Навіть при першому оцінюванні стає помітним, що тут права та обов'язки сторін уже не пов'язуються лише з наявністю норми законодавства, але можуть виникати на інших підставах, тобто на положеннях природного права, на врахуванні принципу справедливості та ін.

Воднораз процес теоретичного осмислення значення природного права та його категорій, сутності зобов'язань не був самоціллю. Він відбувався паралельно з вирішенням суто прагматичних завдань, що поставали у зв'язку з необхідністю розв'язання тих чи інших казусів. Так, потреби практики показують доцільність забезпечення вимог кредитора шляхом передання в заставу майна, яке не повинне вибувати із торгового обороту. Розвиток торгівлі зумовлює необхідність кредитування, внаслідок чого постає питання про ефективне забезпечення інтересів кредиторів у таких випадках [1, 25–34].

У другій половині Республіки римська правова думка виходить із необхідності розрізнення засобів впливу на особу і на майно особи, яка не виконала або неналежним чином виконала договірне зобов'язання. Цьому сприяли поява та поширення реальних і консенсуальних контрактів з їх послабленою формальністю, що у свою чергу вимагало більш різносторонніх, надійних та ефективних гарантій належного виконання зобов'язань, які б не залежали від формального аспекту основного контракту. Внаслідок цього на початку доби класичного римського права вже у головних рисах сформовані і застосовуються такі засоби забезпечення, як застава, завдаток, штрафна стимуляція, порука та інші засоби, які відрізняються одне від одного спрямованістю, характером дії, суб'єктами та ін. Це, природно, викликає

необхідність пошуку місця кожного із цих засобів у системі інститутів римського права.

Слід зазначити, що римська юриспруденція, всупереч тяжінню до класифікацій і систематизації [7, 55], не приділяла, на перший погляд, значної уваги класифікації засобів забезпечення належного виконання договірних зобов'язань. Причому це стосується не лише ранніх етапів розвитку римського права, а й доби вищих його досягнень.

Так, в Інституціях Гая із засобів забезпечення належного виконання зобов'язань достатньо детально розглядається лише порука як різновид вербальних договорів (Інституції Гая — III.115–127).

Деякі види застави згадуються у різних частинах Інституцій Гая. Наприклад, про давній вид застави — *fiducia* — йдеться у книзі другій, де вона розглядається як вид прав на чужі речі (Інституції Гая — II.60–61). Більш пізній вид застави — *pignus* — згадується у кількох випадках: як вид прав на чужі речі (Інституції Гая — II.64), як заставлена річ, що стала предметом неправомірного посягання (вид прав на чужі речі) (Інституції Гая — III.200, 204). Найчастіше ж *pignus* згадується як засіб забезпечення належного виконання сторонами їхніх прав та обов'язків у судовому процесі або при преторському захисті — вид прав на чужі речі (Інституції Гая — IV.27–29, 31, 147). Проте найдосконаліша форма застави — *hypotheca* — не згадується взагалі, що можна пояснити тією обставиною, що на той час цей інститут ще не сформувався остаточно.

Завдаток (*argha*) згадується лише у зв'язку із висвітленням такого виду консенсуальних контрактів, як купівля-продаж (Інституції Гая — III.139).

Як засіб забезпечення належного виконання зобов'язань практично не фігурує в Інституціях Гая штраф (*roepae*), який згадується лише як покарання за делікт (Інституції Гая — III.189–192).

Отже, на момент написання Інституцій Гая говорити про якусь сформовану систему засобів забезпечення належного виконання зобов'язань ще не можна: окремі види таких засобів згадуються в різному контексті і не класифіковані.

Не відбулося кардинальних змін у галузі класифікації засобів забезпечення належного виконання зобов'язань і в післякласичному римському праві.

Як свідчить аналіз Інституцій Юстиніана, із засобів забезпечення належного виконання

зобов'язань достатньо детально тут знов-таки врегульована лише порука. Однак норми про неї вміщені у різних частинах Інституцій Юстиніана залежно від того, який вид зобов'язань чи взагалі правовідносин вона обслуговує. Зокрема, порука як засіб забезпечення належного виконання зобов'язання опікунами і піклувальниками регламентується нормами книги першої, присвяченої переважно правовому становищу осіб (Інституції Юстиніана — I.XXIV.1–2).

Порядок установавання відносин поруки і головні особливості відповідних правовідносин регулюються в тій частині Інституцій, де йдеться взагалі про засоби встановлення та особливості вербального зобов'язання, різновидом якого є порука (Інституції Юстиніана — III.XX). Крім того, особливості поруки як засобу належного виконання прав і обов'язків учасниками цивільного процесу окремо регулювалися положеннями книги четвертої Інституцій, яка частково присвячена регулюванню зобов'язань, а частково — питанням процесуального права (Інституції Юстиніана — IV.XI).

Характерно, що до переліку засобів забезпечення належного виконання зобов'язань тепер не потрапляє *fiducia*, котра згадується лише як підстава законного правонаступництва (Інституції Юстиніана — III.II.8). Натомість *pinus* згадується частіше і вживається у різних значеннях, відображаючи різноманітні відтінки відносин застави (Інституції Юстиніана — I.XXIV.3; II.VIII.1; III.XIII.4; IV.VI.7 та ін.). Крім того, з'являються норми, присвячені такому складному виду застави, як *hypotheca*, що являє собою заставу нерухомості із залишенням заставленого майна у володінні заставодавця (Інституції Юстиніана — II.VI.14; IV.VI.7; IV.XI.4 та ін.).

З'являються згадки про *roepae* (штраф) як засіб забезпечення належного виконання зобов'язань, причому вони розміщені поміж норм, що регулюють загальні положення зобов'язань (Інституції Юстиніана — III.XIX.19 та ін.). Натомість зникають норми про завдаток.

У Дигестах Юстиніана, складених за схемою коментарю до преторського едикту [4, 45], досить чітко розмежовані застава і порука (відповідно

книги 20 і 46). Завдаток згадується у зв'язку з укладенням договору купівлі-продажу, найму майна тощо (Дигести Юстиніана — 19.1.11.6 та ін.). Щодо штрафу, то він згадується у зв'язку з визначенням наслідків неналежного вчинення або виконання того чи іншого договору як санкція за порушення зобов'язання (Дигести Юстиніана — 19.2.54.1; 19.4.1.4).

Таким чином, у Дигестах Юстиніана вже помітна система засобів забезпечення належного виконання зобов'язань. В окремі групи входять порука і застава, завдаток і штраф (неустойка) розглядаються як спеціальні засоби впливу на учасників контрактів з метою забезпечення належного виконання зобов'язань. Ці два засоби впливу мають спільну спрямованість і супроводжують саме договірні зобов'язання. Водночас вони вирізняються методами (об'єктами) впливу: завдаток є наперед визначеною сумою, а тому менше пов'язаний з персоною боржника, водночас штраф стягується з порушника договору, внаслідок чого істотно значення має платоспроможність останнього.

Наведені спільні риси та відмінності засобів забезпечення належного виконання зобов'язань дали підстави для класифікації останніх у працях сучасних науковців.

Література

1. Емельянова Л. В. Засоби забезпечення виконання зобов'язань у римському праві. — Дис. ... канд. юрид. наук. — О., 2001.
2. Кофанов Л. Л. Обязательственное право в архаическом Риме: долговой вопрос. — М., 1994.
3. Ливий Тит. История Рима от основания города. — Т. 1. — М.: Наука, 1989.
4. Перетерский И. С. Дигесты Юстиниана. Очерки по истории составления и общая характеристика. — М.: Госюриздат, 1956.
5. Покровский И. А. История римского права. — СПб.: Издат.-торговый дом "Летний Сад", 1998.
6. Римское частное право: Учебник / Под ред. И. Б. Новицкого, И. С. Перетерского. — М.: Юристъ, 1997.
7. Харитонов Е. О. Приватне право у Стародавньому Римі. — О.: Бахва, 1996.

Основи сучасної системи забезпечення зобов'язань були закладені ще у праві Стародавнього Риму. Тому при вивченні та дослідженні сучасних інститутів, що існують у правовій галузі, доцільно звернутися до аналізу принципів положень римського приватного права.

Основы современной системы обеспечения обязательств были заложены еще в праве Древнего Рима. Поэтому при изучении и исследовании современных институтов, существующих в правовой области, целесообразно обратиться к анализу принципиальных положений римского частного права.

Bases of modern system of maintenance of obligations have been incorporated in the right of Ancient Rome. Therefore at studying and research of modern institutes which exist in legal area, it is expedient to address to the analysis of basic positions of the Roman private law.

Надійшла 14 листопада 2007 р.